

IX.

СВІДЬТЕЛЬСТВО.

Предъявитель сего ученикъ VI класса Полтавской Губернской Гимназии Леонидъ Глѣбовъ, сынъ купца Ивана Глѣбова, поступилъ въ сию Гимназию 31 августа 1840 года, вѣль себя очень хорошо, обучался по 22 июня 1847 года и окончалъ успѣхи: въ Законѣ Божиѣмъ хороши, Русской Словесности отличные, математикѣ и физикѣ посредственные, истории достаточные, географиѣ достаточные, въ языкахъ: латинскомъ посредственные, нѣмецкомъ посредственные, французскомъ: достаточные, въ черченіи и рисованіи достаточные. Къ переводу въ VII классъ неудостоенъ, и такъ какъ онъ не окончилъ гимназическаго курса, то и не можетъ, пользоваться преимуществами присвоенными окончившимъ съ успѣхомъ учение въ Гимназияхъ и получившимъ аттестаты. Въ удостовѣреніе чего дано сіе свидѣтельство Леониду Глѣбову за надлежащимъ подпомъ и съ приложеніемъ казеной печати. (підписівъ немає)

Полтава, Августа 20 дня 1847 года.

·Подав M. Бужинський.

З листування О. О. Потебні.

(До 35-ої річниці його смерти).

Потебня, як вчений, як людина, як національний культурно-суспільний діяч—давно вже належить історії. Зокрема давно вже з'явилась потреба в докладній і широкій біографії його, в дослідження, яке б розв'язало численні потреби так званого „потебніянства“, яке-б вияснило деякі непорозуміння й усунуло легенди, що окружили ім'я та всю особу Потебні. Потребу цю, мені здається, мало задоволила невдатна спроба Т. Райнова ¹⁾, тай навряд чи можна й задовольнити цю потребу тепер при сучаснім стані матеріалів про Потебню: занадто багато того матеріялу ще не приступно для публіки, занадто багато його просто невідомо нам, зокрема дуже важна прогалина у нашім пізнаннію Потебні це те, що нам зовсім невідоме його листування: воно невеличке кількістю, але дуже різностороннє й широке тими темами та питаннями, які воно зачіпає. Деяку частину цього листування (листи до Потебні)—автор цих рядків у 1918—1919 рр. зібрав і упорядкував ²⁾; він же розшукав (по-частині в оригіналах, почасти в копіях) і листи самого Потебні. На жаль, прадцю над листуванням Потебні довелося перервати (з серпня 1925 р.) через незалежні від автора цих рядків обставини і саме листування було передане до Харківського Історичного Архіву, де його прилучено до колекції рукописів Потебні.

Нижче ми подаємо де-які,—більш оброблені та більш цікаві—уривки з листування; все листування буде опубліковане в однім із томів повного зібрання творів О. О. Потебні, яке готовить до друку спеціальний Редакційний Комітет при Всеукраїнській Академії Наук.

1. Листи О. О. Потебні до О. О. Котляревського.

П'ять листів О. О. Потебні до проф. О. О. Котляревського, що ми друкуємо нижче, відносяться переважно до середини 60-х років. Уже це одно надає їм значний інтерес, бо вони до де-якої міри освітлюють величезну прогалину в біографії Потебні між поворотом із-за кордону (1863 р.) і появою „записокъ по русской грамматикѣ“ (1873—1874 рр.), що здобули йому Ломоносівську премію, звання кореспондента Академії

¹⁾ „А. А. Потебня“ Ленінград 1924, вид. „Колос“; див. про цю книжку рецензію автора цих рядків у „Черв. Шляху“, 1924, ч. 8-9, ст. 340—345.

²⁾ Вдова Потебні, Марія Францовна надавала дуже мале значення листуванню свого чоловіка і листи без усякого ладу було зложено в одній із шуфляд письменного стола, в невеличкому кошику серед старих книжок; чимало листів було знайдено під час перевідгуку книжок, що їх М. Ф. Потебня подарувала Фундаментальній бібліотеці Харківського університету. Все це дає привід гадати, що листування Потебні збереглося далеко не все.

Наук і значну наукову популярність. Біографові Потебні доводиться відтворювати цю прогалину з маси дрібних фактів та звісток; серед них листи, що ми публікуємо, займуть не останнє місце.

Писані ці листи переважно з приводу участі Потебні в виданнях Московського Археологічного Общества. О. О. Котляревський (1837—1881 р.) в середині 60-х років брав близьку участь в роботі Общества та в редактуванню його видань—„Вѣстника“ й „Древностей“. Можливо, на його внесення й було обрано О. Потебню на дійсного члена Общества—12 жовтня 1865 р.¹⁾—і це й дало привід для дальншого листування, На жаль не збереглося листів із відповідями Котляревського; серед паперів Потебні є лише два його листи з 1879 року, написані з приводу непорозуміння з відсилкою відбитків Потебні; тут ми їх не наводимо. окремі пояснення до листів дано в примітках.

Милостивый Государь, Александръ Александровичъ!

Я получилъ Ваши статьи отъ Г. Саковича: очень Вамъ благодаренъ, впрочемъ покамѣсть только на словахъ, п. ч. послѣдніе экземпляры моихъ двухъ книжекъ (Мысль и языкъ и о нѣкот. симв.) отсылаю въ Археол. Общ.

Не менѣе благодаренъ Вамъ и за содѣйствие избранію меня въ Члены Археол. О. На официальное извѣщеніе меня обѣ этомъ избраніи буду отвѣтчиать, какъ только успѣю переписать послѣднюю изъ трехъ статеекъ, которая я намѣренъ выслать въ Общество¹⁾. Если Вы, какъ надѣюсь, будете принимать участіе въ редакції слѣдующаго тома трудовъ А. О. и если мои статьи войдутъ въ этотъ томъ, то прошу Васъ выслать мнѣ для просмотра корректурные листы. Пишу я нечетко, а переписчиковъ такихъ, которымъ можно бы поручить статью, состоящую изъ цитать и мудренныхъ словъ, нѣть.

Александръ Потебня.

10 Ноября. 1865 г.

Милостивый Государь, Александръ Александровичъ!

Посылаю въ Общество еще двѣ статейки: О переправѣ черезъ воду, какъ представлениі брака и о Купальскихъ огняхъ и сродныхъ съ ними представленияхъ. Судя по Вашему письму отъ 17 Ноября 1865 г. надѣюсь, что эти статьи найдутъ мѣсто во 2 т. Древностей²⁾. Приймите на себя труда пополнить нѣкоторая ссылки на Русск. Бес., которой у меня не случилось подъ рукою, и отнести примѣчанія и дополненія, помѣщенные въ концѣ сей статьи, куда слѣдуетъ.

Совершенно полагаюсь на Вашу точность въ чтеніи корректурныхъ листовъ. Забота моя обѣ этомъ объясняется тѣмъ, что статьи мои по миѳологии, помѣщенные въ Чт. Об. И. и Др. и по Грамматикѣ (въ Фил. Зап.) напечатаны съ грубыми ошибками, за которые мнѣ, м. б., придется краснѣть, если я еще сохранилъ эту драгоценную способность³⁾.

Въ З-їй статьѣ въ Чт. О. И. и Др. есть мѣста, сходные по содер- жанію съ нѣкоторыми примѣчаніями въ VIII в. сказокъ Афанасьева. При случаѣ, если зайдеть обѣ этомъ рѣчи, сообщите кому слѣдуетъ, что статья эта отправлена къ О. М. Бодянскому въ самомъ началѣ 1863 г., когда я еще не читалъ VIII в. Ск. Ае. Иначе, дѣлалъ бы ссылки на этотъ выпускъ. Ссылки на Ориг. 1865 г. въ упомянутой статьѣ—опечатка, вм. 1863 г. Если неполучите отъ издателей отдельныхъ оттисковъ моихъ статей „О миѳ. знач. нѣкоторыхъ обр.“ и „О полногласіи и звуковыхъ особенностяхъ Русск. нарѣчий“, то потрудитесь извѣстить. Я вышлю, какъ только самъ получу.

Остаюсь съ истиннымъ уваженіемъ А. Потебня.

Харьковъ. 3 Генв. 1866.

¹⁾ „Древности“ т. II. вип. I. М. 1869 р. ст. 82.

Милостивий Государъ Александръ Александровичъ!

Поздно отвѣчаю на Ваше письмо, потому что только вчера (4 сент.) возвратился въ Харьковъ. Минѣ незачѣмъ требовать обратно своихъ статей, если они пригодятся Обществу и, какъ Вы говорите, будутъ напечатаны. Минѣ было бы только непріятно вывозить на базаръ товаръ, на который вовсе спросу нѣтъ. Если мои услуги у мѣста, то я искренно радъ буду служить Обществу за спасибо.

Я не могу спросить П. Лавровскаго, откуда онъ взялъ, что куртакъ значитъ пѣтухъ; мы съ нимъ неладимъ, будеть уже съ годъ⁴). Впрочемъ, я отъ себя предлагаю нѣсколько данныхъ для решенія предложенаго Вами вопроса. Я написалъ небольшую рецензію на статью „Объ облакѣ и дождѣ“, но печатать ее не буду. Что имѣеть болеѣ общій интересъ (напр. о словѣ дождь, которое какъ мнѣ кажется, Л. объясняетъ неправильно въ фонетич. отн.), то приберегу до случая, а нѣсколько замѣтокъ, имѣющихъ отрицательный характеръ отдаю въ Ваше полное распоряженіе, если только захотите взять. Точныхъ указаній на страницы статьи обѣ обл. дѣлать не буду, п. ч. у меня нѣтъ самой статьи.

I. Срб. куртакъ, волкъ (Турецк.?), Л. смѣшиваетъ съ куръ, пѣтухъ, которое въ Серб. неупотребительно, судя потому, что его вовсѣ нѣтъ въ словарѣ Карадж. и Л. просто обманутъ памятью.

2. Около 30-ї стр. рѣчь идетъ о Слав. вѣдьмахъ, подобно чертямъ, замѣнившихъ враговъ Индры (или какъ вѣрнѣ пишетъ Л. „Индра“ отъ „Индръ“: „слѣдующая пословица Серб. „сунде грије, киша пада, Ба воли се легу“... (значит)... „дьяволы или вѣшицы падаютъ, ложатся передъ могущественною силою солнца“. Здѣсь Л. принялъ Серб. лѣћи, лежеш, ausbrüten и въозвр. ф. лѣћи се (поль. рождастся, выклевываться изъ яйца) за гл. лѣћи, лѣжемъ (Мр. лягати, ляжу, лечь) и лѣгнемъ) Поль. legnę съ чистымъ е въ серединѣ, а не носовыми). „Бавали се легу“ зн. рождаются, выклевываются, а не ложатся.

3. Выше 10-ї стр. Л. о Серб. дадила, дадита, дојница говоритъ, что эти слова въ Дубровникѣ значатъ всякую женщину, хотя бы незамужнюю (разумѣй: неродившую), ссылаясь при этомъ на предисловіе къ Послов. Карадж. XIV; но тамъ читаемъ другое: „баба се зове свака дојница и дадима, макар била и ћевојка од 15 година и пр.“ т. е. бабою называется всякая кормилица и нянька, хотя эта послѣдняя, разумѣется, была и дѣвочка лѣтъ 15. Такъ и въ Слов. Карадж. подъ баба. Никакого смѣшенія словъ дојкина (мамка) и дадима (нянька) нѣтъ хотя дадима и можетъ быть сродно съ Скр. dѣh и Доить могло нѣкогда знать кормилицу.

4. Стр. 20. Мглѣ Л. приписываетъ то же отношеніе къ браку, что и облаку и дождю. „Только при такомъ взглядѣ не покажутся нелѣпостью, безмыслицей, слѣдующіе сопоставленія“.

Ой ишла, ишла да по полу лягла,
А пашня молодая к скамьи прилягла

„(Метл. 193).

„Кажется очень ясно сближеніе спавшаго на землю облака съ лежащею молодою дѣвицею или женою, къ которой приходитъ любезнѣй“ (См. эту пѣсню дальше; у Л. выходитъ эротичеткое изображеніе раскинувшейся на скамьѣ за неимѣніемъ дивана и пр. Но дѣло въ томъ, что Лат. Scamputum перешедшее въ Мр. въ формѣ скамниа (откуда скамница) потомъ скамья, получила здѣсь между прочимъ значеніе стола. Съ этимъ значеніе оно отъ Руси (Южной и Запад.) перешло и къ Литовцамъ: См. Nerr. скоміа, столъ? Этимъ объясняется выраженіе „си-

діти за скамною“, то есть за столомъ, а не за лавою (Метл. 220—1): „Говорила сестра изъ сестрою сидячи за скамною“. Поэтому въ варіантѣ приводимой Л-м пѣсни стоитъ „до столу“ він. „Къ скамьи“:

Шовкова трава по полю полягла;
Молода Маруся до столу прилягла.

(Метл. 192).

Смыслъ этой пѣсни и ея варіантовъ (Метл. 192—3) слѣдующій: невѣста сидя, а не лежа, склонила голову къ столу, вѣроятно занятая важною мыслью о своей будущности, которую, какъ извѣстно, свадебныя пѣсни изображаютъ не веселыми красками. Выходитъ (или зоветъ) отецъ; мать—она не поднимаетъ головы; но входитъ жених—она встаетъ и привѣтствуетъ. Что до символического изображенія невѣсты въ этихъ пѣсняхъ, то оно двояко. Во 1-хъ:

Шовкова трава по полю полягла,
Молодая Маруся до столу прилягла.

Трава=дѣвица, хилитця=журитця, о чемъ см. мою ст. „О связи нѣкр. представ.“ (Ф. З. 1864, III). Здѣсь нѣтъ сомнѣній, что то, что склонило голову невѣсты, есть именно печаль. Во 2-хъ:

Ишла по полю лягla,
Молода Маруся и пр.

И здѣсь символъ указываетъ на печаль и не имѣеть самъ по себѣ никакого отношенія къ браку. Если корень слова мъгла есть *thi*, *tingen* и сродное, то изъ этого еще не слѣдуетъ, чтобы мгла должна была имѣть только то симв. зн., на которое указываетъ корень. Въ св. соч. О Нѣк. символахъ (51) (которое, къ слову сказать, Л. эксплуатируетъ безъ ссылокъ въ одномъ мѣстѣ своей статьи, гдѣ говорится о Додолѣ и Серб. пѣсни „Изъ облака претенъ паде“) я, на основаніи очень обыкновенной свизи мрака, тучи, мглы, тумана съ печалью, говорилъ, что молодая „склонила голову отъ печали, п. ч. въ эту минуту вошелъ въ хату молодой (см. когда поются эти пѣсни. Метл. 192), чтобы ъхать къ вѣнцу“. Причина печали могла быть и не одна эта, а вообще тяжкая мысль о будущемъ. А все таки мгла не имѣеть здѣсь отношенія къ эротической сторонѣ брака.

Боюсь, что я опоздалъ со своими замѣтками. Душевно радъ, что Вы имѣете возможность снова приняться за дѣла общества.

[5 вересня 1866⁵⁾. Остаюсь уважающей Васъ А. Потебня.

Милостивый Государь, Александръ Александровичъ!

Позволю себѣ обратить Ваше вниманіе на слѣдующее.

Въ изданіяхъ Ар. Об. до сихъ поръ небыло общепринятой транскрипціи для Санскритскихъ словъ. Вы пишите латинскими буквами, отклоняясь однако отъ способа, принятаго въ *Zeitschr. f. o. Spr. radz'-ata*, Тр. 59; *ragatam ib. 69*; другіе—руссскими. Имѣя въ виду будущее, слѣдовало бы, мнѣ кажется, принять для изданій Арх. Об. общее правописаніе. Съ такимъ же основаніемъ мы можемъ избрать для этого русскую азбуку, съ какимъ пишущіе вообще латинскою выбрали эту послѣднюю. Чемъ меньше будетъ діакритическихъ знаковъ и чѣмъ проще они будутъ, тѣмъ лучше. Ради этого, по моему, лучше прибавить къ Русскимъ буквамъ латинское *h*, чѣмъ изображать придыхательные звуки, какъ Коссовичъ, постредсувомъ п“, б“.. Необходима также латинская ѹ знаки: *l* для долготы (по Коссовичу⁶⁾), точка надъ согласною—для языч-

ныхъ, и—гортанное и, так у Боппа; въ Z. f. v. Spr. ∞ н у Коссовича ∞ n); н—небное н; \times но это послѣднее обозначеніе лучше принять для всѣхъ язычныхъ: т, th, д, dh, н); Висарга. h (или h; h; послѣднее въ Z. f. Spr. и у Боппа).

Вотъ вся азбука:

Гл. простые: а, â, и, û, у, y, j, ÿ,	языч. т, th, д, dh, н
двоегласные: ê, au, ô, ay	зубн. т, th, д, dh, н
Согласные:	губн. п, ph, б, bh, м
Горт: k, kh, r, rh, н	полугуб. ѡ, р, л, в
небн. r, rh, дж, джн, н'	шип. и свист. с, ш, ç, h

Анувара н, висарга h.

Простите, если я съ своимъ не въ ладъ.

Потрудитесь при случаѣ передать К. К. Герцу, что 3-й вып. Арх. Вѣст. я получилъ. Въ напечатанной тамъ моей статьѣ я, кромѣ нѣсколькихъ незначительныхъ опечатокъ, замѣтилъ слѣдующія:

стр.	стр.	вмѣсто	слѣдуется:
98	14	Въ Волг. у.	Въ Волч. у
101	12	похмоло	потмоло.
101	14	пошмоло	потмоло
101	29	ікраї, û	ікрай, û
101	30	Скр. sjâba	sjâva x)

x) "в" русское, а не лат. "в"

Съ истиннымъуваженіемъ къ Вамъ А. Потебня.

Харьковъ. 25 сент. 1867.

Милостивый Государь, Александръ Александровичъ!

Я затерялъ свою квитанцію, а потому, небравши съ почты своей посылки, отправилъ ее обратно къ Вамъ. Не сочтите за невѣжливость, что Вамъ придется заплатить за пересылку. Если не получите, пожалуйста, напишите, а я съ удовольствіемъ вышлю вторично.

Заочность нашего знакомства не помѣщала мнѣ порадоваться за Киев. И. Ф., когда я узналъ, что Вы избраны и утверждены. Искренно желаю Вамъ и на новомъ мѣстѣ всего хорошаго и между прочимъ дружественныхъ отношеній къ факультету и совѣту. Это добро въ нашемъ быту не вездѣ водится.

Поручая себя и впредь Вашему дружескому вниманию,

остаюсь съ совершеннымъ къ Вамъуваженіемъ А. Потебня.
[1875—1876] ^o.

Примітки.

1. В протоколах Московського Археологічного „Общества“—зазначено, що 7 грудня 1865 р. надійшли статті від дійсного члена О. О. Потебні: „а) о Долѣ и сродныхъ съ нею представленияхъ; в) Корочун, Крес; с) Замѣчанія на статью Афанасьевъ (1-а кн. Трудовъ) для археологіи русскаго быта“. Древности. Труды Московскаго Археологического Общества т. II—вип. 2. М. 1869, ст. 171). Першу та третю статті було надруковано (Древности, т. I, вип. 1 М. 1867, ст. 153—196, 227—242); що ж до третьої, то про неї ми нічого не знаємо. Рукопис її повинен би зберегтися в Архіві Археологічного Общества.

2. В засіданні Моск. Археол. Общ. 11 січня 1866 р. було додовано про дві ці статті („Древности“, т. II, вип. 1, М. 1869, с. 173). Надруковано їх було в „Древностяхъ“, 1867—1868 рр.

3. Тут Потебня має на думці розвідку „О мифическомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ и поѣздій“ („Чтенія Общ. Истор. и древн. Российскихъ“ 1865, кн. 2-4) й статті „О полногласії“ та „О звуковыхъ особенностяхъ русскихъ нарѣчій“ („Филол. Зап.“ 1864—1865), що були надруковані потім окремо книжкою („Два ізслѣдованія о звукахъ русскаго языка“) Вороніж 1866).

4. П. А. Лавровський (1827—1886)—професор харківського університету, вчитель Потебні, що безпосередне вплинув на розвиток у нього наукового нахилу. Відносини між

Лавровським та Потебнею багато де-в чім ще неясні для біографа: Лавровський допомагав науковій кар'єрі Потебні, і в той же час виступив з дуже гострою рецензією на працю Потебні „О мифическомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ и повѣрій“. (Див. „Чтения и Общ. Ист. и Древн. Россійскихъ“: 1866, кн. 2, ст. 1—102), яка повинна була бути його докторською дисертацією. На підставі критики Лавровського істор. філол. факультет Харківського Ун - ту зробив таку постанову (18 березня 1866 р.):

„Факультетъ признавая въ диссертациі Потебни значительную начитанность, знакомство съ нѣкоторыми изъ лучшихъ сочиненій по мифологіи и филологіи добросовѣстное трудолюбие и до известной степени пользу въ группированномъ мифологическомъ матеріалѣ изъ народной славянской словесности, не находитьъ, однако, въ ней удовлетворенія тѣмъ условіямъ, какіе по мнѣнию факультета, необходимы въ сочиненіи для полученія докторской степени. А какъ факультетъ встрѣчаетъ вообще въ данной диссертациі отсутствіе строгого критического отношенія къ предмету, какъ въ общихъ заключеніяхъ, такъ и въ объясненіи частныхъ фактівъ, недостатокъ строгой научности и отчетливой логичности въ выводахъ вслѣдствіе чего послѣдніе представляются больше плодомъ субъективныхъ додгadokъ и предположеній, которая обыкновенно однако же ставятся въ основу дальнѣйшихъ выводовъ и заключеній, нерѣдко превратное пониманіе и натянутое толкованіе нѣкоторыхъ опредѣленныхъ фактівъ, съ цѣлью подтвердить ими теоретически придуманную идею, никогда имъ не принадлежавшую, какой и быть въ нихъ не можетъ все это придастъ основнымъ положеніямъ диссертациі характеръ случайности, личного возврѣнія автора, иногда близкаго къ произволу, и ни въ какомъ случаѣ не даетъ права принять ихъ въ науку, какъ положенія объективно доказанныя. Въ этомъ отношеніи Историко-Филологический факультетъ соглашается съ подробнымъ разборомъ и замѣчаніями проф. П. Лавровскаго и постановляетъ: отказать г. Потебнѣ въ степени доктора славяно-русской филологіи, о чемъ объявляется ему чрезъ г. декана“.

О. О. Потебня написав велику й докладну відповідь на рецензію Лавровського, але її, відповідь цю, не було надруковано і вона збереглася в рукопису. Тяжко сказати за браком матеріалів про це,—що викликало таку гостру зміну відносин Лавровського до Потебні. Чи не вплинула на це стаття Потебні з приводу брошюри П. Лавровського „О мифическихъ вѣрованіяхъ славянъ въ облако и дождь“ (1862); її також не було надруковано, але в рукописі й вона збереглася. Про цю свою статтю Потебня оповідає низше в листі до Котляревського, наводчи з неї окремі уступи. З рештою треба зазначити, що розходження між Потебнею та Лавровським позначилися вже і в іншій області: див. статті Потебні „О полногласії“ та „О звуковыхъ особенностяхъ russkikhъ нарѣчий“.

5. Дату листа зазначив автор сихъ рядків на підставі текста його (див. початок).

6. О. О. Котляревського було затверджено ординарним професором київського університету на катедру слов'янослов'янства в початку 1875 р., а в осені того-ж року він почав викладати; це дозволяє приблизно встановити дату листа.

Листи Потебні до О. О. Котляревського переходовуться в Російській публічній бібліотеці в Ленінграді разом із паперами О. О. Котляревського.

II. Листування О. О. Потебні з І. І. Срезневським.

Невеличке (9 листів) листування О. О. Потебні з І. І. Срезневським, що ми його подаємо нижче, має, на нашу думку, не тільки меморіально-біографічний інтерес: воно зачіпає ряд питань суті наукових.

З працями І. І. Срезневського (1812—1880) Потебня познайомився досить рано—що студентом. В автобіографії своїй він згадує, що „П. А. Лавровскій на первыхъ порахъ читаль по запискамъ, составленнымъ по лекціямъ и указаніямъ Срезневского“. Брат П. А. Лавровського-Н. А., „перешедшій съ кафедры педагогики на кафедру russkoy словесности, указалъ на „Мысли по исторіи russkago языка“, Срезневскаго“. Як казав потім сам О. О. Потебня, цей твір, де вперше так мало вично було описано картину ступневого розвитку російської мови, зробив на нього велике вражіння. Він мимоволі,—каже Б. Ляпунов,—запам'ятав цілі сторінки цього твору й так відповідав на іспиті. Цей факт, здається було передано Срезневському, який і захотів познайомитися з Потебнею, коли О. О. був потім в Петербурзі.¹⁾ В паперах Потебні, серед рукописів, що відносяться (судячи по письму) на самий початок його літературної діяльності, автор сихъ рядків бачив у свій час статтю

¹⁾). Борисъ Ляпуновъ. „Памяти А. А. Потебні—Живая Старина“, 1892, № 1 окрем. відб. ст. 2.

або лекцію Срезневського, переписану рукою Потебні „О сербо-хорватськомъ нарѣчіи“, яку можливо, він дістав також через одного з братів Лавровських. Вплив Срезневського можна простежити в ранніх друкованих працях Потебні,—де які тези „Мыслей по истории русского языка“ являються ніби-то ембріонами окремих уступів та тез його праці „Мысль и языкъ“; докладніше про це говорю в іншім місці. Коли Потебня був у Петербурзі по дорозі за кордон, відноситься, треба гадати, записка Потебні без дати, яку надруковано нижче під № 1.

Листи №№ 2—6 відносяться до середини 70-х років, переломовім в житті Потебні періоді, коли скромний та мало відомий за межами вузького кола спеціялістів доцент харківського університету одержав Ломоносівську премію за свою дисертацію („Изъ записокъ по русской грамматикѣ“ I—II) і його було обрано в члени-кореспонденти Академії Наук. Значіння всіх цих подій в житті Потебні тим важніше, що до того часу він не міг похвалитися ні увагою вчених до своєї праці, ні дуже прихильними рецензіями на свої друковані праці. Вище було написано відзив П. Лавровського про першу докторську дисертацію Потебні (гадаю, що саму постанову факультету було написано як не самим П. Лавровським, то за його безпосередньою участю. В чернетці одного листа до І. В. Ягіча (який відноситься, мабуть, на вересень 1877 р.) Потебня писав так: „Я чувствую себя лично обязаннымъ Вамъ за благосклонное сужденіе о моихъ трудахъ. Это не фраза, п. ч. говорю Вамъ по совѣсти и не имѣю намѣренія говорить иначе, премія и избраніе меня въ Чл. корресп. Академіи были для меня совершенною неожиданностью. Прежніе отзывы меня не избаловали: въ отзывахъ на одно изъ моихъ сочиненій рецензентъ предположилъ во мнѣ страданіе мозга, а другое было признано оскорблениемъ достоинства науки.“ Сам Ягіч пізніш писав, що „вмѣняется себѣ въ некоторую заслугу, что онъ въ 1874 году осенью, уѣзжая через Петербургъ заграницу, обратилъ вниманіе надлежащих кругов (черезъ Бестужева-Рюмина) на значеніе изслѣдований А. Потебни, бывшихъ покрытыми мракомъ неизвѣстности вслѣдствіе того, что они печатались въ провинциальныхъ изданіяхъ“¹). Отсі відзиви В. Ягіча, які, можливо, збіглися з власними вражіннями Срезневського, і з'явилися тими фактами, що були безпосереднім приводом до першого листа Срезневського—18 січня 1875 р. Попереднє обмірковування кандидатури О. О. Потебні, рецензування його праць все це заняло майже весь 1875 рік і лише на прикінці його М. А. Колосов писав Потебні: „Въ концѣ этого года Васъ можно будетъ поздравить съ званіемъ корреспондента Академіи. Это навѣрное: слышаль (съ мѣсяцъ тому назадъ) отъ Срезневскаго. Къ Вашему послѣднему труду (къ 2-й части) онъ относится съ особеннымъ уваженіемъ. Неужели Вы не представили этой книги на премію?“ (Невиданий лист з 1 листопада 1875 р.) Нарешті 5 грудня 1875 р. Срезневський повідомив Потебню про обрання його членом кореспондентом Академії. Цікава подробиця: на конкурс для одержання Ломоносовської премії дисертацію Потебні представив Срезневський без відома автора, і він дізнався про це вже по присуді премії: про це оповідала авторові цих рядків М. Ф. Потебня, і це підтверджують і листи, що ми їх тепер публікуємо.

Свою рецензію, що її Срезневський представив в Академію Наук, він присвятів реабілітації Потебні, як ученого, особливо підкресливши праці в області мови. Особливу увагу, певна річ, рецензент уділив „Запискамъ по русской грамматикѣ“, про які він писав так:

¹⁾ И. В. Ягичъ. Исторія славянской филологии. СПБ., 1910, ст. 551.

„Стройное богатство подбираемыхъ данныхъ, ихъ объясненій и сближеній, приводящихъ къ характеристику древняго и новаго русскаго языка сравнительно съ другими славянскими и не славянскими, особенно съ литовскимъ и латышскимъ, и положительность выводовъ о ходѣ его измѣненій даетъ труду г. Потебни важное значеніе, въ ряду другихъ новыхъ трудовъ по русскому языку“. И далі: „Не онъ началъ то, за что взялся такъ усердно; но онъ продолжалъ начатое съ такимъ успѣхомъ, что если теперь кто-нибудь займется изученіемъ русскаго языка съ исторической точки зрењія при помощи трудовъ изданныхъ до Записокъ г. Потебни, и не возьметъ себѣ въ помощь этихъ Записокъ, то онъ во многихъ случаяхъ останется въ темнотѣ, съ вопросами безъ отвѣтовъ или съ отвѣтами безъ доказательствъ“¹⁾.

Листи VII—IX відносяться до редактування збирання творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, які провадив Потебня. Думка про таке збирання виникла у Потебні давно, але оформилася остаточно по святкуванню столітнього ювілею Квітки 1878 р. В процесі підготовлення видання він звертався до багатьох осіб за невиданими матеріалами: листування його відбило до певної міри цю його роботу.²⁾ Тут можна зауважити, що матеріалів Срезневського Потебня для свого видання не використав. Уже в наші дні опис цих матеріалів дав Вс. І. Срезневський³⁾, а деякі з них опублікував Аг. Шамрай.⁴⁾.

Листи Срезневського автор цих рядків передав до Харківського Істор. Архіву, листи Потебні переховуються в рукописному Відділі Російської Академії Наук і їх дав у копіях В. І. Срезневський; користаю з нагоди щоб щиро подякувати його за це.

I. О. О. Потебня—I. I. Срезневському.

Милостивый Государь, Измаиль Иванович!

Только вчера узналъ я отъ В. М. Хорошевского о Вашемъ желаніи видѣть меня передъ моимъ отъѣздомъ въ Харьковъ. Сегодня или завтра утромъ мнѣ необходимо выѣхать отсюда, а потому прошу извинить, что я только письменно могу поблагодарить Васъ за ласковый пріемъ, всегда имѣющій цѣну, но особенно дорогой въ дали отъ мѣстъ, къ которымъ мы привыкли.

Петерб. 23 авг.

A. Потебня.

II. I. I. Срезневський—О. О. Потебні.

Многоуважаемый Александръ Афанасьевичъ!

Только теперь я кончилъ чтеніе Вашей книги „Записокъ по Русской грамматикѣ II“, которую Вы мнѣ прислали по тетрадямъ и приношу Вамъ мою сердечную признательность за память и за услугу, Вами оказанную наукѣ Русскаго и вообще Славянскаго языка. Принадлежа къ числу тѣхъ, которые не могутъ затаивать въ себѣ свои чувства и убѣжденія, я не могу спрятать въ себѣ и впечатлѣніе, произведенное Вашею книгой,—и вотъ по этому поводу пишу Вамъ эти строки, прося Васъ не отказать мнѣ въ помощи.

Желая въ своемъ докладѣ быть хоть нѣсколько на мѣстѣ, я нахожу нужнымъ дать въ немъ мѣсто обозрѣнію всѣхъ Вашихъ трудовъ и, по сколько можно, представить ихъ лицомъ. Сдѣлайте одолженіе, сообщите

¹⁾ Журн. Мин. Нар. Просв. 1876, № 3, отд. IV. ст. 11—12.

²⁾ Дані листування я використав уповні в замітці „Потебня—редактор сочинений Квітки“, що вже здана до друку.

³⁾ Г. Ф. Квітка и И. И. Срезневский—Sertum bibliologicum в честь профес. А. И. Малеина. Ленинград. 1922, ст. 197—213.

⁴⁾. Два незвідомі твори Г. Квітки-Основ'яненка—„Україна“ 1925, ч. 5, ст. 95—103.

мнѣ—хоть въ одномъ оттискѣ—труды Ваши доселѣ изданные. Вы меня очень, очень обяжете этимъ. Нѣкоторые изъ нихъ у меня есть; но только нѣкоторые—и при томъ я не хочу себя лишить того, что имѣю какъ Вашъ даръ. Къ тому же—въ силу моего скопидомства—я не откажусь и отъ двухъ оттисковъ того, чѣмъ дорожу.

Усердную свою просьбу позволяю себѣ отягчить еще и добавленіемъ. Сдѣлайте милость—не мстите мнѣ за медленность моего отвѣта медленнымъ исполненіемъ просьбы моей.

Поручаю себя Вашей добротѣ, Вашъ глубокоуважающій *И. Срезневскій.*

18-е ян. 1875 г.

III. О. О. Потебня—I. I. Срезневскому.

Милостивый Государь, Измаиль Ивановичъ!

Согласно съ Вашимъ лестнымъ для меня желаніемъ посылаю Вамъ при этомъ по экземпляру своихъ статей и книжекъ, кромѣ ст. а) „О нѣкоторыхъ символахъ въ Слав. нар. поэзіи“, Харьковъ; б) „Мысль и языки“ Ж. М. Н. Пр. 1862 I-191; в) „Къ статьѣ Афанасьевы „Для археологіи Русского быта“ Древности; т. I; г) „Переправа черезъ воду какъ представленіе брака“, Археологич. Вѣст. Ноябр.-Дек. 1868. Первой у меня нѣтъ ни одного экз., даже для себя. И остальныхъ, кромѣ „Изъ зап. по Русск. Гр.“ осталось всего по 1, по 2 экз. Точно также нѣтъ у меня начала статей по поводу Соч. Гейтлера и Колосова. Остальную часть этого ряда заключающую въ себѣ ст. О полногласіи (новую) и обѣ этиологич. усиленіяхъ, вѣроятно мнѣ удастся напечатать нескоро, т. к. потерявши терпѣніе ждать (больше году) я выпросилъ рукопись обратно изъ Ред. Ж. М. Н. Пр.

Позвольте Вамъ напомнить, что за Вами должокъ, именно Ваша карточка.

Остаюсь съ совершеннымъ уваженіемъ *А. Потебня.*

22 Дек. (? 1875¹).

IV. I. I. Срезневскій—О. О. Потебні.

Глубокоуважаемый товарищъ, Александръ Афанасьевичъ!

Только что воротясь изъ засѣданія Академіи Наукъ, послѣдняго общаго въ этомъ году, котораго съ нетерпѣніемъ и трепетомъ ждалъ спѣшу подѣлиться съ Вами радостью, мною изъ него вынесеною.

Конференція признала Васъ членомъ-корреспондентомъ Академіи по отдѣленію Русскаго языка и словесности, что и будетъ возвѣщено въ торжественномъ засѣданіи 29 декабря.

Не могъ бы я не порадоваться, если бы и не принималъ въ этомъ никакого участія. Тѣмъ болѣе была моя радость, что заслуги Ваши признаны не только такъ сказать огуломъ, но и въ частности.

Конференція дала мнѣ вмѣстѣ съ тѣмъ, право заявить въ торжественномъ засѣданіи не только вообще о Вашихъ заслугахъ, но и Вашихъ „Запискахъ по Русской грамматикѣ“ и о томъ, что Вамъ за нихъ назначена (сегодня же) Ломоносовская награда.

Этого то назначенія я и ждалъ съ беспокойствомъ и дождался радостной связки за Вашъ успѣхъ. Тутъ и причина моего долгаго молчанія, за которое простите меня.

Дай богъ Вамъ—не стойкости и любви къ труду научному, которыя за Вами, конечно, останутся навсегда, а здоровья и [I сл. нрз.] силъ, чтобы успѣли вполнѣ до конца довести свое важное дѣло, т. е. пока Записки по Русской грамматикѣ.

Поручаю себя Вашей дружбѣ, прошу вѣрить искренности

глубокаго уваженія моего къ Вамъ *Измаилъ Срезневскій.*

5-е декабря 1875 г.

V. О. О. Потебня—І. І. Срезневському.

Милостивый Государь, Измаиль Иванович!

Я высоко цѣню честь, которую Академія, въ силу Вашего благосклоннаго вниманія къ моимъ трудамъ, оказала мнѣ избраніемъ въ члены-корреспонденты. О возможности этого избрания я былъ предупрежденъ М. А. Колосовыи. Что до Ломоносовской награды, то она была для меня совершенной неожиданностью, и не только потому, что я ее не искалъ, но и потому, что вижу слабыя стороны своихъ записокъ. Я наклоненъ смотрѣть на свое избраніе и на награду, присужденную моему сочиненію, какъ на плату впередъ, и по мѣрѣ силъ буду стараться оправдать оказанное мнѣ довѣріе.

Сочту долгомъ представить Вамъ и другимъ членамъ Ак. по Отд. Р. Я. печатаю мною теперь соч. „Къ исторіи звуковъ Русс. я.“ Первая половина его была уже напечатана въ Ж. М. Н. Пр., но будетъ перепечатана съ дополненіями. Третья часть моихъ записокъ по грам. („О видахъ и простыхъ временахъ“, около 35 печатныхъ листовъ) въ чернѣ давно написана, но заняться приготовленіемъ ея къ печати пока я не могу, т. к. обязанность читать лекціи по исторіи Русск. Литературы, которою я до сихъ поръ вовсе не занимался, отвлекаетъ меня въ другую сторону²). И независимо отъ этого я колеблюсь между желаньемъ раздѣлаться съ давно начатыми работами и другимъ. Именно, я чувствую потребность въ видахъ изученія фонетики болѣе древнихъ слоевъ языка (частью общеславянскихъ, частью Славянолитовскихъ) и словообразованія, взяться за систематической пересмотръ словарей (Даля и пр.). Въ результатѣ могло бы получиться нѣчто въ родѣ (не говорю о достоинствѣ) grundzüge d. Gr. Et. Курциуса. Я много разъ брался урывками за эту работу и вынесъ убѣжденіе, что, какъ говорить Mr. пословица, „догонивши ненацѣлуешься“. Поймавши извѣстную нить, нужно вести ее до конца, пока сама не оборвется. Въ числѣ причинъ заставившихъ меня бросить эту работу, была мысль, что я возьмусь за нее снова по выходѣ въ свѣтъ хотя части Вашего словаря. Безъ подобной книги при малой моей начитанности въ древнихъ Русс. пам., мнѣ было бы трудно обойтись. Меня пугаетъ, между прочимъ, то, что, взявшись за такую работу, даже при самыхъ тѣсныхъ ея границахъ, нужно бы на нѣсколько лѣтъ отказаться отъ дѣятельности, замѣтной для той публики, вниманіе которой я стараюсь заслужить. Недостатки предварительной подготовки и выдержки и безъ того заставляютъ меня работать медленно. Просните, что я утружаю Ваше вниманіе толками о своихъ желаніяхъ и опасеніяхъ. Принося Вамъ искреннюю благодарность за Ваше дружественное участіе ко мнѣ, остаюсь съ глубокимъ уваженіемъ къ Вамъ

11 Дек. 1875.

А. Потебня.

VI. О. О. Потебня—І. І. Срезневському.

Милостивый Государь, Измаиль Иванович!

Благодарю Васъ за присылку оттисковъ Вашего „Отчета“, а еще болѣе за самый отзывъ³). Мнѣ въ особенности лестно, и дорого то, что въ сочиненіяхъ моихъ Вы усмотрѣли проявленіе взгляда, которому мнѣ случается измѣняться въ полемическомъ ли увлеченіи, или въ иномъ помраченіи ума, но который теоретически былъ мною усвоенъ съ давнихъ поръ. Изъ научныхъ и всякихъ своихъ и чужихъ мнѣній не сотворимъ кумира: достоинство ихъ измѣряется степенью ихъ важности, какъ, условій дальнѣйшаго движенія мысли, степенью, которая можетъ быть опредѣлена лишь тогда, когда эти мнѣнія отойдутъ въ прошедшее. Всему—

суждена вѣчность лишь въ смысле безконечного преобразования: аще не умрешь, не живешь. Въ частности, въ языкоznаніи нашего вѣка индивидуальная жизнь мнѣній весьма коротка, въ силу жизненности науки.

У меня есть въ черновыхъ наброскахъ статья, въ которой я сначала хотѣлъ изложить лишь нѣкоторыя замѣчанія на статью Даничича „О Ѳ и Ѵ“ (Rad. J. Ak.), и на кое-что изъ Гейтлера о т. н. ютацизмѣ въ Слав. нар. Между тѣмъ оказалось, что на пр. по поводу происхожденія *c* изъ *x* (лихо—лисъ), слѣдуетъ разсмотреть происхожденіе самого *x* (оно не только изъ *c* основного, но, вопреки Гейтлеру и какъ уже думали нѣкоторые, — и безъ посредства *c* изъ осн. *x*). При переходѣ въ далекую древность языка, понадобились сближенія менѣе очевидныя, чѣмъ тѣ, съ которыми приходится имѣть дѣло, говоря о діалектич. явленіяхъ Слав. яз., и для подкрѣплѣнія обставляемыя другими сближеніями, неимѣющими прямого отношенія къ рассматриваемому звуковому вопросу, а потому просящіеся изъ текста въ выноску.

Утруждая этимъ Ваше вниманіе ради вопроса: не сочтется ли назойливостью, если я представлю въ Академію эту статью въ рукописи? Я могъ бы ее исподволь напечатать въ Фил. Запискахъ но (простите про-винціальную наивность) не будетъ ли представление рукописи имѣть смысла, такъ сказать, благодарственного визита Академії? Обычай дѣло условное, а спросить здѣсь не у кого⁴⁾.

Остаюсь съ совершеннымъ уваженіемъ къ Вамъ *A. Потебня*.

Роменъ 29 марта 1876.

VII. О. О. Потебня—I. I. Срезневскому.

Милостивый Государь, Измаиль Иванович!

Привѣтственная телеграмма Ваша была своевременно передана по назначенію. Понятно, что присутствовавшими на обѣдѣ 18 Ноября въ память Г. ѩ. Кв. она принятая была съ особеннымъ удовольствиемъ.

На изданіе сочиненій Квитки въ пользу предполагаемой и отчасти уже обезпеченной Основьянинской школы имени Г. ѩ. Кв. собрано болѣе 1000 рублей. Я думаю, что малороссийскія соч. слѣдовало бы напечатать по первымъ изданіямъ съ отнесеніемъ разнорѣчій и поправокъ П. А. Кулиша въ выноски. Не знаю, удастся ли внести въ это изданіе, если оно осуществится, что-либо новое, на пр. несомнѣнно существовавшій малороссийскій подлинникъ повѣсти „Вотъ Любовь“.

Быть можетъ, Вы найдете полезнымъ дать какіе либо совѣты и указанія? Въ библіографическомъ отношеніи единственнымъ руководствомъ мнѣ служило приложение къ статьѣ Г. П. Данилевскаго въ Укр. Старинѣ. 3—4 неточности этого указателя мнѣ удалось поправить; но собрать все то, что въ немъ упомянуто, здѣсь очень трудно.

Съ глубокимъ уваженіемъ къ Вамъ *A. Потебня*.

20 Ноября 1878.

VIII. I. I. Срезневский—О. О. Потебні.

Душевноуважаемый Александръ Афанасьевич!

Сердечно благодарю Васъ за доброе привѣтствіе.

Вмѣстѣ съ тѣмъ искренно прошу извиненія въ томъ, что долго не отвѣчалъ на Ваше письмо. Главною причиной была болѣзнь, которую, вытѣрпѣлъ я въ декабрѣ—январѣ, и которая заставила меня избѣгать писанья почти 3 мѣсяца. Отвѣтить на Ваше письмо мнѣ было тѣмъ труднѣе, что для отвѣта надобно было рыться въ бумагахъ, которыхъ мало помалу у меня набралось множество и которые привести въ порядокъ все еще никакъ не могу собраться. Желая отвѣтить на Вашъ зап-

рость о сочиненіяхъ Квитки—Основьяненко сколько-нибудь обстоятельно я сталъ въ нихъ рыться и кое-что успѣлъ найти. Годаго впрочемъ для изданія сочиненій Квитки не нашлось, кажется почти ничего. Кромѣ списковъ нѣсколькихъ напечатанныхъ сочиненій (между прочимъ и „Сватанья“ съ цензурнымъ одобреніемъ Ольдекопа. 22 іюня 1831 г.) есть у меня въ отрывкахъ „Мемуары Евстафія Мякушкина“, нѣсколько другихъ отрывковъ даже неозаглавленныхъ, мои выдержки изъ его писемъ, нѣсколько юношескихъ стихотвореній и по—Малорусски начало (3 страницы) разсказа, начинающагося словами „Оженывъ Марко Ридкозубъ старшого сына своего Остапа“. Это послѣднее, можетъ быть, и годится, если предположено издать все, что Основьяненко написалъ по—Малорусски. Я готовъ сообщить Вамъ все, что пожелаете—подъ условіемъ возврашенія, такъ какъ все доставшееся мнѣ отъ Квитки я берегу какъ его своеписаніе.

Простите, что не пишу сегодня болѣе: теперь я только и занятъ что письмами, которыхъ приходится написать еще много.

Искренно уважающій Васъ Измаилъ Срезневскій.

Какъ знакъ пріязни, примите посылаемый мною списокъ даръ дружбы А. Т. Бычкова, неожиданно мнѣ имъ врученный.

8-го апрѣля ¹⁸⁷⁹).

IХ. О. О. Потебня—I. I. Срезневському.

Милостивый Государь Измаилъ Ивановичъ!

Благодарю Васъ за подарокъ а равно и за свѣденія, сообщаемыя Вами въ письмѣ отъ 21 апрѣля, и за любезную готовность въ случаѣ надобности дать мнѣ возможность воспользоваться принадлежащими Вамъ автографами Квитки. Наличныя средства не позволяютъ думать обѣ изданіи полнаго собранія сочиненій Квитки. Согласно съ этимъ я приготовилъ къ изданію Малороссійскія повѣсти кромѣ одной—свѣряль всѣ изданія; правописаніе прежнее, не Кулишовское, но съ добавленіемъ є для „ie“, і для ї, на пр. ii—iii и двухъ удареній (на пр. „покрый менѣ, сыра зѣмле, нехай я не бачу“), къ коимъ я желалъ бы присоединить „Листы до Л. Земл.“, если найду возможность. За темъ будуть слѣдоватъ повѣсти и историч. статьи на общелiterатурномъ языке (начиная съ Ганнуси), которые были напечатаны всего одинъ разъ и основательно забыты публикою. Драматическія сочиненія, Халявскій и Столбиковъ могутъ быть до поры до времени отложены. На изданіе Mr. повѣстей Кв. я смотрю какъ на дѣло полезное между прочимъ для исторического изученія языка. Къ особенностямъ языка я относился бережно. Изъ изданія Кулиша я удержалъ ударенія съ упомянутымъ выше измененіемъ которое съ вѣнчаной стороны совпадаетъ со стариннымъ обычаемъ а съ внутренней имѣть цѣлью устранить фикцію, заключенную въ такомъ изображеніи акцентуаціи, какъ „моя мамо“ или вр. „мать моя“. Г. дѣлѣ—одно удареніе большее, другое меньшее. Новаго, конечно, тутъ ничего нѣтъ. Въ частностяхъ могутъ быть разногласія и ошибки съ моей стороны, какъ иной разъ ошибался и Кулишъ. Сдѣланыя послѣднимъ „правки“ языка и пропуски я устранилъ. Поправки иногда отмѣчалъ въ выноскахъ.

Надѣюсь, со стороны цензуры препятствія къ изданію не будетъ.

Желая Вамъ здоровья, остаюсь съ искреннимъ
къ Вамъ уваженiemъ A. Потебня.

Харьковъ 3-го Мая 1879.

Примітки.

1). Лист цей в копії, яку мені було дано, має дату. 22 Дек. 1875, але змістом своїм він без усякого сумніву звязаний з попереднім листом і так само без усякого сумніву не має ніякого відношення до листа Потебні з 11 грудня 1875 р. (див. нижче лист № V). „Статті по поводу соч. Гейтлера и Колосова“, — „Замѣтки по исторической грамматикѣ русского языка“, що друкувалися в „Журн. Мин. Народн. Просв.“ (1873—№ 10; 1874—№№ 3, 4, 10). „Замѣтки“ написано з приводу книги М. Колосова „Очеркъ истории звуковъ и формъ русского языка съ XI по XVI столѣtie“ (Варшава 1872) та праці Dr. Leopold Geitler „Starobulharská fonologie se stálým zřetelem k jazyku Litevskému“ (V Praze 1873). Забравши свій рукопис із редакції „Журн. Мин. Народн. Просв.“, Потебня закінчив свою працю друкуванням в „Филолог. Запискахъ“ („Грамматические замѣчанія по поводу сочиненій М. Колосова и Л. Гейтлера“ 1875, вип. I, IV—VI; потім, в тім же журналі (1876, вип. I—III) було передруковано (із змінами та доповненнями) початок статті й в 1876 р. вона вийшла окремою книгою під назвою „Къ исторіи звуковъ русского языка“ (Вороніж, 1876).

2). В процесі роботи над „Записками по русской грамматикѣ“ Потебня перемінив первісний план своєї праці. Третій том „записок“, над яким він працював останні роки свого життя і якого було видано вже по його смерті (архів 1899) присвячений змінам значіння та замінам річовника. В паперах Потебні збереглися три теки із замітками та черновими нарисами про дієслово; до того-ж значну частину матеріалів про дієслово М. Ф. Потебня в свій час переслава Б. І. Харцієву. Треба гадати, що всі ці матеріали буде невдовзі опубліковано.

3). Тут Потебня має на думці „Отчетъ о присужденіи Ломоносовской преміи, читаный въ торжественномъ засѣданіи Академіи Наукъ 29-го декабря 1875 года Академикомъ И. Срезневскимъ“ (СПБ., 1876, 44 стор.) Цілий цей „Отчетъ“ присвячено працям Потебні.

4). Згадані тут статті у виданнях Академії Наук не з'явилися. В оголошенні „Объ изданіи „Филологическихъ записокъ“ в 1877 р. зазначалося: „На будущее время будетъ помѣщены, между прочимъ, следующія статьи: „О йотатизмѣ“ и несколькою грамматическихъ замѣтокъ А. А. Потебнѣ“ (Филол. Зап. „1876, вип. VI ст. III). пізніш статтю „Объ иютатизмѣ“ Потебня надрукував спочатку „з скороченнями“ в Archiv f. Slav. Philologie“ Ueber einige Erscheinungsarten des slavischen Palatalismus — В. III. Н. 2,358-381. 594—614 а потім в книзі „Къ исторіи звуковъ русского языка II“ (Варшава 1879, ст. 1—70 окремий відбиток з „Русс. Филол. Вѣстн.“)

5). 8 квітня 1879 р. було відсвятковано 50-літній ювілей науково-літературної діяльності Срезневського; к цому дню А. Ф. Бичков склав бібліографічний показчик праць ювілянта.

III. Листи О. О. Потебні до О. Ф. та В. І. Штейн.

Листи Потебні до О. О. Котляревського та І. І. Срезневського характеризують його переважно як ученого; листи до О. Ф. та В. І. Штейн, що ми їх подаємо нижче, щікаві головним чином тим, що дають відомості про внутрішнє, ідейне життя його.

Потебня доводився своїком родині Штейн: Олена Францовна Штейн була сестрою Марії Францовни Потебні. Ця обставина обумовлює особливий тон Потебні, позбавлений звичайно стримано-чесного та сухового відтінку; а ця обставина надає їм і подвійний інтерес.

В. І. Штейн був причетний до літератури, щікавивсь філософією, зокрема Шопенгауером. До речі, захоплення цим філософом зблизило його з А. А. Фетом. Листи Потебні ми вибрали з архіва Штейн, що поступив до Пушкінського Дому в Ленінграді; кілька дрібних листів та приписок ми не публікуємо... Листи з/відповідями О. Ф. та В. І. Штейн не збереглися, бо,—як оповідає М. Ф. Потебня, вона, виконуючи волю свого небіжчика-чоловіка, знищила все листування приватного, родинного характеру.

Окрім пояснення до листів, що ми їх публікуємо, дано в примітках.

I.

(1886, между 10—15 марта).

Не пытаюсь даже оправдываться в долгом молчании на Ваше письмо. Даже настояния отца и матери безсильны меня исправить и письма их залеживаются у меня без отвѣта.

Относительно Шопенгауэра я полный невѣжда. Знаю только, что теперь это у нас модный писатель и один из отцов современного пессимизма. А так как я и сам этой болѣзни причастен, так как она вникает и через высшія чувства и через поры, так что неуспѣваешь от нея отбиваться; то и боюсь такого чтенія.

Вспоминаю помѣщицу, которая отмаживаясь рукою от докладов прикащика, говорила: „ты б мені чого небудь веселенького“.

Muth verloren, alles verloren!
Da wär er besser nicht geb ren
Göthe.

Надо бодриться, тѣм болѣе, что это нужно б. м. не только для раскладыванія гран-пасианса, каждой помѣщицѣ. В добрый час сказать, а в лихой помолчать: старость на носу, а я невижу конца ни мигреням, ни работѣ: появляются новыя, неожиданныя задачи, хотя старые счеты далеко не сведены.

Издание Одоевского—дѣло хорошее и, как извѣстно, в виду появленія многих полных собраний соч. russ. авторов, современное, даже в торговом отношеніи мало рискованное. Конечно Вы неупустите записной книжки в Русс. Архивѣ. Кажется в Румянцевском музѣѣ много его бумаг. Между прочим—справьтесь у Гацкука, издателя Календар. и пр. Сумцов наш доцент, по каѳ. Русской Словесности. Человѣк хороший, но его слогом и умственным складом я недоволен. Если поручите ему написать, выговарите право сдѣлать небольшія измѣненія. Тогда я, может б. чтонибудь вычеркну. В статьѣ недолжно быть критики: это по отношенію к Одоевскому дѣло трудное. Я был оппонентом Сумцова (его работа—*pro venia legendi*) и скажу между нами, что смысл многаго у Одоев. от Сумцова ускользает Сочиненія Одоев. по музыкѣ требовали бы специальныхъ знаній¹⁾.

Когда получено Ваше письмо 24 янв. 1886, на мѣсто Лазаревича был уже назначен из Киева Толочинов. Вообще теперь все зависит от Министерства²⁾ Совѣт ни при чем. Зная что Вы посещаете книжную толкучку, прошу Вас при случае, если цѣна низка, покупать для меня издания Археологической Комиссіи (Лѣтописи, кромѣ 1—2 т. Полн. Собр., Акты и пр.). Только не нарочно и без всяких хлопот с Вашей стороны. Так как Вы любитель рѣдкостей этого рода, то ненужно ли Вам моих Сочиненій. Охотно пришло какія остались.

Цѣлую руки Еленѣ Франц. „Мокровкѣ“ скажите, что добрыя дѣла его зачатутся и при свиданіи я ему выдам похвальный лист. Если Андрей к тому времени подъучится рисовать, то вокруг изображены важнѣйшіе его подвиги в лицах. Будьте здоровы.

A. Потебня.

II.

(Дописка до листа М. Ф. Потебні (одерж. 3/X 1886):

С новосельемъ! Будьте здоровы съ дѣтками. Я впрочемъ незнаю Вашего нового адреса и надписыываю по старому. Въ свою очередь и я завидую Вамъ, если Вы покончили съ перестройками и пр. Мы только что вошли въ это, и хотя я лично ни въ какихъ хлопотахъ не принимаю участія, но тѣмъ неменѣе нахожу, что лучше неимѣть никакой собственности кромѣ жалованія. До полнаго отрицанія собственности я еще не дошелъ Еще разъ будьте здоровы.

A. Потебня.

III.

1887. 5/VII (оливцем).

На вопросъ Вашъ Елена Францовна: Очень распространенное мнѣніе, что дѣти легче выучиваются иностраннымъ языкамъ чѣмъ взрослые, Украина, кн. 1—2.

очень похоже на то, какъ если бы сказать, что весною растетъ крапива и лобода на борщъ. Конечно, это правда, но тогда растетъ и многое другое, болѣе нужное (чѣмъ лобода). Да, дѣти легче выучиваются иностраннымъ языкамъ п. ч. они легче выучиваются въсему, п. ч. дѣтскій возрастъ есть время чудесно, т. е. непостижимо быстрого развитія всѣхъ силъ которыми имъ послѣ прійдется орудовать. Эта быстрота объясняетъ, почему родители, даже болѣе беспристрастные, ожидаютъ нерѣдко отъ своихъ дѣтей, пока они малы (лѣтъ до 7—10 болѣе, чѣмъ эти дѣти даютъ впослѣдствіи. Думается: куда то зайдеть ребенокъ, если онъ будетъ развиваться такъ же быстро? Но ростъ физической и нравственнай вскорѣ замедляется временемъ быстраго роста (п. ч. вѣдь вмѣстимость человѣческой и въ частности дѣтской мысли невелика) и спрашивать себя, что будетъ послѣ человѣку нужнѣе: знаніе ли многихъ языковъ или что либо другое? Это другое—умъ (то, что слагаетъ теорію) и характеръ (что нужно для практики, т. е. для видоизмѣненія данныхъ обстоятельствъ по нашей теоріи, т. е. нашему наиболѣе лучшему разумѣнію). Для развитія ума (вообще, т. е. со включеніемъ воображенія и пр.) нужно изощреніе способности наблюдать, удерживать въ себѣ (помнить), комбинировать, обобщать, распредѣлять наблюденія, и повѣрять эти дѣйствія. Все это невозможно—безъ языка. Степень власти надъ языкомъ есть хотя не единственный, но наиболѣе важный указатель умственного развитія и ребенка, и взрослого. Всякое пріобрѣтеніе, сдѣланное ребенкомъ въ области (отечеств.) языка, всегда соотвѣтствуетъ пріобрѣтенію въ области мысли и (стъ некоторыми исключеніями) наоборотъ. Мы, даже взрослые, со знательно мыслимъ словами,¹⁾ даже тогда, когда ихъ непроизносимъ. Чѣмъ быстрѣе мы мыслимъ (т. е. говоримъ про себя), тѣмъ большія области можемъ обнимать мыслью. Эта бѣглость есть нечто неизмѣримо болѣе цѣнное, чѣмъ бѣглость пальцевъ для игры на инструментѣ. Теперь подумаемъ: какъ глупъ будетъ тотъ, кто желая сдѣлать изъ ребенка виртуоза будетъ одновременно учить его играть на 5 инструментахъ? Извѣстно, что нельзя безнаказанно мѣнять даже одной скрипки или виолончели на другую. Каждый разъ надо привыкать къ новымъ условіямъ: длина грифа и т. п. Бѣглость игры на инструментѣ требуетъ привычки, и потому невозможно и крайне трудно быть и хорошимъ скрипачемъ и хорошимъ виолончелистомъ вмѣстѣ. Разные языки—это разные инструменты. Надо учить музыкѣ выбравши для этого одинъ инструментъ лучше всего сначала—голосъ. Говорю музыкѣ, т. е. содержанию, а не музыкальному механизму. Такимъ же образомъ надо учить дитя уму, выбравши для этого одинъ инструментъ, т. е. языкъ матери. Въ первые годы (до школы) мать должна больше говорить на этомъ языкѣ съ ребенкомъ и заставлять его рассказывать и болтать. Это будетъ найлучшая подготовка къ жизни, наиболѣе рациональная подготовка мыслителя, ученаго или практическаго дѣятеля. Ибо надо же помнить, что стъ 10—11 лѣтъ для мальчика изъ интелигенціи начинается идиотская школа, которая заставитъ его учиться одновременно именно пяти языкамъ! Предупреждать домашнимъ обученіемъ это дурачество похоже на то, какъ если бы, въ виду того, что въ классѣ прійдется сидѣть въ спротомъ воздухѣ съ 9 до $1\frac{1}{2}$ 3-го заставить тоже продѣливать ребенка отъ 5 до 10 лѣтъ.

Здоровое изученіе иностранныхъ языковъ должно предприниматься или для цѣлей практическихъ (какъ торговыя сношенія и пр.), или для расширенія предѣловъ мысли. Въ раннемъ дѣтствѣ эти цели несущест-

¹⁾ т. е. главнымъ образомъ Есть и другие способы напр. живопись и пр.

вують и иностранное слово, становясь рядомъ съ отечественнымъ не-прибавляеть ничего къ знаню, но какъ постороннее мертвое тѣло въ организмѣ, замедляетъ и искаражаетъ дѣятельность этого организма. Поэтому я думаю, что когда психологія доживетъ до лучшей поры, то въ ней будетъ отдѣль: „болѣзни мысли въ дѣтскомъ и зрѣломъ возрастѣ, происходящія отъ (неразумнаго) многоязычія“. Пока для этой главы есть лишь отдѣльные наблюденія, но для насъ для практики, для гигіиены мысли, надо пользоваться и этимъ.

Сожалѣнія зрѣлыхъ людей: „жалъ, что я невыучился по фр., по анг. въ дѣтствѣ, а теперь мнѣ нѣть времени“. Ну, а тогда было время? Т. е. точно-ли дѣтство было пусто и силы нетратились ни на что нужнѣе? Если да, то сожалѣнія должны быть обобщены: жаль, что потеряна молодость.

Доказательство отъ противнаго: если бы обученіе въ дѣтствѣ умѣнью говорить на нѣсколькихъ языкахъ было такъ полезно, какъ думаютъ наши дворяне, начиная съ 18 вѣка (то же, хотя менѣе и въ другихъ странахъ), то изъ такого воспоминанія невыходило-бы такое подавляющее количество дураковъ. Смотрите и казнитесь. Пушкины и т. п., въ дѣтствѣ говорившіе на 2—3-хъ языкахъ во 1-хъ выручены своею талантливостью, во 2-хъ были Пушкинами только на одномъ языкѣ, а никакъ даже не на двухъ. Изъ этого правила я знаю только мнимыя исключения. Теперь бы сказать о вліяніи многоязычія въ дѣтствѣ на образованіе характера, но это вопросъ сложный, а я и такъ разболтался. Скажу только два слова. Нужно дать охоту и способность къ труду для себя и для другихъ. Значитъ, надо укрѣпить связь съ этими другими. Вмѣсто этого эта связь, наиболѣе очевидное выраженіе которой есть единство языка съ этими другими, систематически разрывается. Страны, въ коихъ эта связь единства языка между сословіями разорвана, какъ Малороссія, въ нѣкоторыхъ отношеніяхъ сами осуждены на гибель и принесутъ погибель другимъ. Это великое море горя. А мы въ своемъ дыму небудемъ по возможности искусственно создавать и пародировать несправедливостей исторіи.

Благодарю Васъ, Владимира Ивановичъ за (1 сл. нерз.) память о вскользь высказанномъ мной желаніи. Ваша любезность меня приводить въ конфузъ. Надѣюсь и я Вамъ вскорѣ выслать свое сочиненіе и редактируемые мною Малорос. повѣсти Квитки. Дѣтей цѣлую. Будьте здоровы.

А. Потебня.

Р. S. Владимиръ Ивановичъ! Неимѣете ли сношеній съ цензурой? Можно ли изъ провинціи сочиненіе на малороссійскомъ языке посыпать прямо въ Петербургъ? Постановленія на этотъ счетъ издаются тайкомъ. Мы незнаемъ что позволительно, что нѣтъ.

Мнѣ переданъ небольшой, но по моему выдающійся изъ ряда сборникъ стихотвореній по-малорусски. Часть я полгода тому отправилъ черезъ типографію въ цензуру и ни слуху. Стыдъ и позоръ. Нужно печатать за границей, что, понятно, неудобно и для насъ здѣсь бесполезно; но все же лучше, чѣмъ вовсе непечатать³).

IV.

Владимира Ивановичъ!

Хотя поздно, благодарю Васъ за вашу книгу. Я прочелъ ее тогда же, по получениіи и съ удовольствіемъ. О Шопенгауэрѣ я прежде ничего не-зналъ. Посылая Вамъ свою книгу на память, я, зная ея крайнюю сухость и спедіальность, никакъ неразсчитывалъ что Вы въ нее заглянете. Тѣмъ пріятнѣе мнѣ, что это случилось. Посылаю Вамъ Повѣсти Квитки, вы-

шедшія подъ мою редакцію. Къ сожалѣнію, не было возможности мнѣ держать болѣе 2—3 корректуръ, а потому въ удареніяхъ есть ошибки, особенно въ началѣ, пока корректоръ неприївкъ. Отдѣльный оттискъ 1-ой повѣсти—исправнѣе. При изданіи я имѣлъ въ виду нѣкоторыя филологическія цѣли.

Саша, котораго Вы и Е. Фр. теперь бы, м. б., и не узнали (у него бастъ, борода подающая надежды и приличный ростъ) утруждаетъ Васъ въ прилагаемомъ письмѣ своею просьбою, а я своею которой впрочемъ смѣло можете неисполнять, у Васъ нѣть хорошихъ знакомыхъ изъ цензоровъ. Съ полгода тому я черезъ типографію Капланъ и Бирюковъ въ Харьковѣ послалъ въ цензуру рукопись: Ивана Кілички (псевдонимъ), Степови думи та спиви. По моему, авторъ, мой знакомый, Ів. Ів. Манжура, обладаетъ сильнымъ поэтическимъ талантомъ и сборничекъ его стихотвореній по достоинству выходитъ изъ ряда вонъ. Такъ вотъ цензура, по слухамъ нераразрѣшає печатанья, хотя нецензурного тамъ нѣть. Вопросъ въ томъ стоитъ ли и можно ли представить прямо въ петербургскій Цэнз. Комитетъ, минуя Кіевъ и Одессу, этого сборникъ отъ своего имени, путивши въ ходъ свое имя? Я взялся издать этотъ сборничекъ и хочу сдѣлать еще одну попытку, прежде чѣмъ съ разрѣшеніемъ автора, отправлю для напечатанія за границу Заграничное изданіе для настъ будеть потеряно. При томъ нехотѣлось бы верить, что мы управляемся не закономъ, который не запрещаетъ Русскаго же языка, какъ видно изъ разрѣшенія издать соч. Квитки, а какими-то подпольными распоряженіями, дѣйствовать изморомъ⁴⁾.—Письмо Саши замедлилось. Тѣмъ временемъ у насъ случай: Андрюша прострѣлилъ себѣ на вылетъ ладонь лѣвой руки, такъ счастливо, что рана уже заживає и онъ не останется калькой. За все время онъ и неокнуль. Еленъ Фр. цѣлую руку. Дѣтей цѣлую. Будьте здоровы.

23 Окт. 1887.

А. Потебня.

V.

1887, 26 (XI).

Любезный другъ, Владимира Иванович!

Очень радъ что вы неоставляете намѣренія издать сочиненія Одоевскаго. Если, какъ надѣюсь, въ этомъ успѣете, то этимъ окажете важную услугу Русскому обществу. Въ замѣткахъ Вашихъ я никакихъ поправокъ сдѣлать немогу. Брошюру возвращу вскорѣ. Сумцовъ обѣщалъ передать мнѣ кое что сюда относящееся. Если получу отъ него, то вышлю. Псылаю 4 экз. соч. Квитки для раздачи по Вашему усмотрѣнію. Прошу Васъ также передать Я. К. Гrotу 2-й томъ моего соч. „Объясн. мр. п“, а М. И. Сухомлинову 1-й и 2-й. Малоросс. стихотворенія авось соберусь переписать вновь, т. к. посланная въ цензуру рукопись не возвращена. Впрочемъ, судя по тому, что въ послѣднее время самыя невинныя и пустыя вещи на мр. яз. печатаются заграницей, трудно ожидать удачи.

Передайте Е. Фр. мое большое спасибо за выписки изъ бумагъ Одоевского. Чѣмъ лѣнивѣе я самъ, тѣмъ болѣе я цѣню ея трудъ. Т. е. моя лѣнность требуетъ некоторыхъ оговорокъ. Съ утра сажусь за привычную работу, встаю неспособный почти ни къ чему, кромѣ легкаго чтенія и такъ со дня на день откладываю даже письма къ своимъ. Въ этомъ отношеніи мы съ М. Фр. пара.—Очень благодаренъ Ягичу за хорошее мнѣніе обо мнѣ. Онъ же до выхода своего изъ Петерб. унив. посовѣтовалъ министру, направить сюда его (т. е. Ягича) бывшаго слушателя, стипендіата М. Н. Пр. канд. Григорьева, а другой его слушатель канд.

Ляпунов и самъ сюда пріѣзжалъ на $\frac{1}{2}$ -года. Т. обр. сдѣлана была попытка прояснить смутныя и неблагопріятныя свѣдѣнія обо мнѣ, имѣвшіяся в М. Н. Пр. Впрочемъ между нами, я уже слишкомъ старъ и усталъ и на все такое мало обращаю вниманія. Работаю по привычкѣ и для заполненія жизни и въ болѣе широкомъ кругѣ дѣятельности не нуждаюсь, да и не съумѣлъ бы имъ воспользоваться. Будьте здоровы. Е. Фр. цѣлую руку. Дѣтей цѣлую. М. Фр. Вамъ кланяется и собирается писать.

Если у Васъ есть знакомые, хорошо знающіе малороссійск. языкъ и не совсѣмъ равнодушные къ стихамъ покажите имъ прилагаемые 2 маленькие образца въ разномъ родѣ произведенія моего знакомого, увы, дѣйствительно нищаго калѣки поэга. Правописаніе,—требуемое нынѣ: и=острое і пр. (=удареніе болѣе сильное, =меньшее).

Уранци.

Ясна свитовáя зирка—высоcheнъко.
Гасне кругловидый близдай місячечнъко.
Тыхе озёрце спыть—незворухнетьця,
По надъ йимъ покрівцемъ сызый туманъ въетьця;
Ранній легококрылый витерецъ же зъ гаю
Наче зъ йимъ шуткуе, наче загравае:
То завье у купу, то розвие чисто:
То одирве клапоть та й несе кудысь-то;
То изъ очеретомъ шепче якусь мову:
Може, про що люте? Може про розмову
Ту, що винъ підслухавъ десь-то сіі ночи.
Якъ зголивъ тыхо обвивавъ дивочи?
Духомъ синожаты наше усе свижымъ
И тебе неначе ласка яка ниже.
Такъ и пидмывае, моя на крылахъ въ гору:
Знявся-бъ поленувъ бы по тому простору,
Пошукавъ бы, може, чы не зъ успивъ¹⁾ краю,
Де слезы людськои гиркои немає..

Хыба й мы люде?

Козаченъко коня куе,
Гнылá жаба й свою дае:
„Зроби й мени, батькivъ сыну,
Таку-жъ саме пидкобvynu!“
— А зъ якои тоби кryци²⁾)
Зробить, пыта. Извъ щырыци³⁾)

П р и м і т к и .

1. Як видно з листа В. І. Штейн починав був видавання творів кн. В. Ф. Одоевського, хоч воно й не прийшло до здійснення. Потебня дуже цікавився Одоевським, і впливну—що правда не безпосереднє,—на Сумцова у виборі Одоевського предметом для дисертації. Порівнявши спогади М. Ф. Сумцова: „Сперш я вагався, яку вибрати тему для дисертації pro venia legendi, на право читання лекцій в стані приват-доцента. Раз у Потебні надвечір за часем я почув, як він ухвалив твори князя Волод. Одоевського, російського письменника 30—40 років XIX в., намотав це, як кажуть, собі на вуса, перечитав усі твори Одоевського, які і мені тоді дуже сподобалися, і складав дисертацію, яку і надрукував, хоч це і не було для мене обов'язково, бо можна було обйтися і рукописом, але постать Одоевського така люба, а твори його такі гарні, що мені забажалося поширити знайомість з ними в суспільстві“ (Бюлєтень Редакційного Комітету для видання творів А. А. Потебні. ч. I, 1922, ст. 58). Очевидно, В. І. Штейн, знаючи книжку М. Ф. Сумцова, думав доруч-

¹⁾ Не нашелъ ли бы ²⁾ стали ³⁾ извѣстное сорное растеніе.

чити йому скласти вступну статтю для будучого видання. Доказом заінтересовання Потебні Одоєвським—є його рукопис—відповідь на дисертацію Сумцова; рукопис цей заховався в паперах Потебні і до цього часу його видано не було, хоч ним користуваячися і М. Ф. Сумцов, який виправив де-що в своїм друкованім виданню, і Б. А. Лезін та П. Н. Сакульн, що пізніше писали про Одоєвського.

2. Лазаревич і Толочинов—професори-гінекологи харківського університету.

3. Тут йде мова про вірші І. І. Манжури (1851—1893), в долі якого Потебня брав як найживішу участь.

4. „Степові думи та співи“ було видано лише 1889 р.

Подав I. Айзеншток.

Листування М. С. Лескова з професором П. О. Терновським.

Наша мова буде про двох доволі своєрідних приятелів, одного—белетристу і публіциста, другого—ченого богослова і візантолога, людей російського походження і вдачі, проте близьких до Київа, українського життя та літературно-наукових київських справ.

Микола Семенович Лесков (1831—1895)—родом орловець, по матері небіж відомого терапевта, професора київського університету Алфер'єва (в 1845—1864 роках) за молодих часів (роки—1849—1861) перебував у Київі, де спершу служив у казенній палаті, а з 1857-го року був у мандрівках по Київщині та інших місцевостях, набирається ума-розуму і безпосередніх вражень життя народнього у самих ріжноманітних верствах людности. В богатих творах його описано Київ, Київщину чи київських людей, переважно середини XIX-го віку. І в дальші часи кипучої письменницької роботи та літературної слави Лесков не раз одвідував Київ і не переривав зв'язків з киянами через те, між іншим, що його рідний брат відомий в місті лікар і домовласник по Михайлівській вулиці, недалеко біля монастиря,—Лесков А. С.—був довгий час головою міської санітарної комісії і постійно мешкав у Київі. Через нього й познайомився М. С—ч з київським професором П. Ол. Терновським.

Пилип Олексієвич Терновський (1838—1884), син московського попа, учень московських семінарій та духовної академії, перебував з 1862-го року до самої смерті в Київі професором духовної академії, а з 1869-го р. і київського університету по катедрі церковної історії. 1877 р. він оборонив дисертацію на доктора російської історії, славнозвісну велику монографію „Ізученіе византійской исторії и ея тенденціозное приложение къ древней Руси“. І пізніші його вчені труди ставилися в один ряд з працями проф. Знаменського, Голубинського що до наукового методу, ерудиції, широкого світогляду, глибоких висновків, обсягу дослідів. Звільнений синодським приказом 1883 року від професури Терновський залишився тільки доцентом університету та лектором жіночих вищих курсів (1883—84 рр.) тимчасово, бо його й з лектури по мініст. освіт. призначено було звільнити¹⁾). Років за чотири до смерті Пил. О—ч, познайомився з Мик. Семеновичем і став його душевним приятелем.

Зблізило письменника іченого де-що споріднене в їх думках, мріях і віруваннях. Безперечно, що великий талант Лескова—белетриста, якому перешкоджав нахил до публіцистики і моралізування, мав властиво тз, що підіймало його вартість та додавало йому переважно сили й краси: то було повсякчасне, невпинне шукання справедливого життя і „праведників“ поміж усіх осередків людности. І М. С—ч, письменник сатиричного напрямку, змалював чимало позитивних типів, яких не пощастило дати й

¹⁾ Див. у В. С. Іконникова „Къ біографії Ф. А. Т-го в „Кiev. Універс. Ізв“ 1917 р. № 9—10 ст. 1—9.